

ТЕРМІНОЛОГІЯ ГУМАНІТАРНИХ ЗНАТЬ

УДК 81

Ірина Кармишева
Національний університет "Львівська політехніка"

ТЕРМІН "ПРАГМАТИКА" У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

© Кармишева І., 2004

Статтю присвячено розглядові понять, позначених терміном "прагматика", оскільки, як свідчить огляд лінгвістичної літератури, єдності у трактуванні цього терміна не досягнуто. Зроблено спробу визначити значення, у яких мовознавці застосовують згаданий термін.

The article considers the notion that is defined by the term "pragmatics", since, as it is obvious from the analysis of linguistic works, this term is treated differently from researcher to researcher. An attempt to define the main senses that researchers ascribe to the mentioned term is made.

Термін прагматика (від грецького *pragma* – діло, дія), згідно з лінгвістичним енциклопедичним словником [2], уживають на позначення сфери досліджень у семіотиці та мовознавстві, яка вивчає функціонування мовних знаків у мовленні. Термін впровадив у кінці 30-х рр. 20 ст. філософ Ч.У. Моріс [2], [28] як назву одного із розділів семіотики, яку він розділив на *семантику*, що вивчає відношення знаків до об'єктів, *синтактику* – розділ про міжзнакові відношення, і *прагматику*, що досліджує відношення мовців до знаків. Виділення та формування прагматики як сфери лінгвістичних досліджень почалось у 60-х – на початку 70-х рр. під впливом логіко-філософської *теорії мовленнєвих актів* Дж. Остіна [16], Дж.Р. Сірла, [29], [30], [33], З. Вендлера [5] та ін., прагматичних теорій значення П. Грайса [25] та прагматичних теорій референції Л.Лінського, Дж.Р. Сірла, П.Ф. Стросона та ін [2]. Ядро теорії мовленнєвих актів складають ідеї англійського логіка Дж. Остіна в курсі лекцій, прочитаних у Гарвардському університеті в 1955 р. і опублікованих у 1962 р. під назвою "Слово як дія" [24]. Ці ідеї розвинув американський логік Дж. Р. Сірл у монографії "Мовленнєві акти" [32] та низці статей, е.г. [33], [29], [30], [31], [7], [11]. Філософ та логік Оксфордської школи Дж. Остін уперше привернув увагу до того, що акт висловлювання – це не лише повідомлення, але і виконання багатьох інших дій. У процесі спілкування люди не лише будують речення, а використовують їх для виконання таких дій як інформування, прохання, порада, запитання, наказ, попередження, обіцянка, вираження вдячності та ін. Усе це – мовленнєві акти [17; 19].

Прагматика зосередила увагу лінгвістів на численних проблемах, що мали довгу історію вивчення в межах риторики і стилістики, комунікативного синтаксису, теорії та типології мовлення та мовленнєвої діяльності, теорії комунікації та функціональних стилів, соціолінгвістики, психолінгвістики, теорії дискурсу та ін. [1], [2]. Відтак, стає зрозумілим, чому сам термін "прагматика" постає таким багатоаспектним у своїх визначеннях. Переконались у різноплановості визначень цього терміна можна на прикладі монографії Дж. Ліча, відомого фахівця у сфері прагматики, де він наводить принаймні два визначення: 1) зіставляючи прагматику з граматику, визначає першу як *принципи використання мови (principles of language use)*, а другу – як абстрактну формальну систему мови [27; 4]; 2) розмежовуючи семантику та прагматику, вважає, що остання відрізняється від семантики тим, що є *вивченням значення у зв'язку з мовленнєвою ситуацією (the study of meaning in relation to speech situations)* [27; 6, 15]. Дж. Юл подає своє визначення прагматики як *вивчення наміру, з яким мовець використовує певне значення (the study of "intended speaker meaning")* [34; 127].

Таким чином, дослідження сукупності значень, у яких вживають термін "прагматика" у метамові сучасних лінгвістичних досліджень, є *актуальним*. У такому дослідженні вважаємо за доцільне проаналізувати не лише погляди різних фахівців на прагматику, а й трихотомію понять "семантика": "синтактика": "прагматика", започатковану Ч.У. Морісом. Низка лінгвістів, трактуючи речення як мовну одиницю, вважає, що воно є ще й знаковою одиницею, яка характеризується формою, змістом та функцією, і наголошують на тому, що речення слід розглядати, беручи до уваги три аспекти:

- структурний – встановлює чим речення відрізняється від простого набору слів;
- семантичний – вивчає притаманні реченню семантично-рольові конфігурації;
- прагматичний – досліджує використання речень в актах мовлення, виходячи з того, що речення є

основною одиницею мовленнєвої комунікації. Як зазначають І.П. Іванова, В.В. Бурлакова та Г.Г. Почепцов, названа трихотомія аспектів розгляду речення – структурного, семантичного та прагматичного – охоплює три основних сторони знака: форму, зміст і вживання [9; 172–173], [4; 13]. Схожі міркування висловлюють також Г. Каррі [10; 101], Р.С. Столнейкер [20; 419–423], Т.М. Струк [21; 4].

Опис форми – синтаксис, опис змісту – семантика ще не дають повного опису мови, оскільки мовні факти можна розглядати також і з погляду їх залежності від контексту, їх контекстної зумовленості, що робить прагматику. Як зазначає Ф. Кіфер, опис контекстно-вільного значення, опертий на семантичну теорію, та опис мовної форми (сфера синтаксису), повинні слугувати передумовою для прагматичного опису. Схематично це співвідношення лінгвіст презентує так:

- синтаксис: форма
- семантика: форма, контекстно-вільне значення
- прагматика: форма, контекстно-вільне значення, контекстно-залежне значення.

Проте, на думку Ф.Кіфера, це не означає, що ієрархічно організовані рівні залежать один від одного лише в напрямку Синтаксис – Семантика – Прагматика. Існує залежність і в напрямку Прагматика – Семантика і Семантика – Синтаксис (в принципі, також і Прагматика – Синтаксис) [26].

Вказана трихотомія у розгляді будь-якого речення/висловлювання є суттєвою і аспект прагматики допомагає побачити висловлювання у “живому” функціонуванні. Як зазначає Ф. Бацевич: “До цього часу не вирішені проблеми категоріальної організації мовного матеріалу в процесах комунікації, оскільки категорії, опрацьовані з урахуванням сосюрівської дихотомії Мова і Мовлення, є недостатніми для опису модусу зовсім іншої природи, яким є Комунікація” [3; 30]. Можна натрапити на твердження, коли прагматику виділяють не як третій компонент у вказаній трихотомії, а як четвертий аспект синтаксису, тобто прагматичний синтаксис: “Раніше говорилося про розмежування синтаксису на три плани (аспекти) – один формальний (формальний, чи конструктивний синтаксис) і два змістовних (семантичний синтаксис і комунікативний синтаксис). Тепер до них слід приєднати ще один змістовний аспект – прагматичний синтаксис” [15; 620].

Отже, прагматику трактують:

по-перше: як вивчення використання мови взагалі, тобто функціонування речень як “знакових утворів” у реальних процесах комунікації, і відношення мовців/ інтерпретаторів до цих знаків;

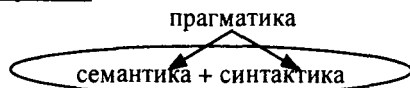
по-друге: як фонове знання, за допомогою якого правильно інтерпретуємо семантичний зміст, виражений певною синтаксичною структурою; фонове знання співвідноситься з поняттям контексту, тобто орієнтацією мовця-слухача в ситуації об’єктивної дійсності;

по-третє: як певне суб’єктивне відношення мовця до смислу, накладеного на певну пропозицію і вираженого за допомогою певної синтаксичної структури; тобто прагматику розуміють як певний імплікативний, навіть “прихований” смисл, який начебто “витягають”, інтерпретуючи речення за допомогою контексту. Контекст тут – як словесне оточення, яке збагачує наше розуміння певного відрізка тексту, а прагматика як щось вторинне стосовно семантики – основного когнітивного смислу речення/ висловлювання;

по-четверте: як інтенцію, намір, який штовхає мовця породити висловлювання, що має певний зміст (семантика), про який мовець хоче повідомити слухача, обираючи певну структуру/форму (синтактика) для того, щоб слухач правильно інтерпретував це висловлювання і відповідним чином зреагував, тобто вступив у комунікацію або виконав певну дію.

Слід звернути увагу на те, що у вказаних трактуваннях можна простежити таке розташування компонентів трихотомії “синтактика”: “семантика”: “прагматика”:

1. та 2. трактування

3. трактування

семантика + синтактика → прагматика

4. трактування

прагматика → семантика → синтактика

Подібні розуміння прагматики щодо семантики та синтактики трактують у лінгвістичній літературі так:

1) прагматика – початковий чинник для породження висловлювання, і вона трансплюється в семантику, утворюючи з нею нерозривну єдність:

- В.А. Звегінцев переконаний, що природна мова не існує поза прагматикою, яку не можна легко відшарувати від неї через ту просту причину, що в мовленнєвому акті вона постійно трансплюється в семантику. Тому природна мова є завжди інтерпретацією і при цьому двоступінчатою, оскільки пов’язана і з семантикою, і з прагматикою. І ця інтерпретація не піддається жодній формалізації [8; 20].

- Т. Віноград вважає, що кожне висловлювання є кінцевим результатом конструктивного процесу, коли мовець виробляє мовну структуру, яка могла би відповідати комбінації комунікативних цілей, використовуючи ресурси мови [6; 132].

- З точки зору В.З. Дем’янка, ілокутивну силу закодовано в логічній структурі речення у вигляді предиката, що відображає безпосередній намір висловлювання [7; 228].

- На думку Т.М. Струк, вибір відправником інформації тієї чи іншої граматичної форми речення з синонімічного ряду залежить від його мовленнєвої стратегії (стратегії пріоритетів) на певний момент мовлення [21; 6].

- Г. Каррі стверджує, що прагматика є в певному сенсі базисом, на основі якого створюють шляхом абстракції всі інші аспекти речення [10; 101].

- А.А. Мещлер констатує, що відношення людини до мови покривається комунікативною функцією. У цьому випадку прагматика постає як сукупність умов користування мовою – формування висловлювання з акцентом на певний мовленнєвий вплив [12; 29].

- Своїм мовленнєвим ходом мовець, як вважає О.Г. Почепцов, ставить певну мету, маючи певну інтенцію. Інтенцію можна розглядати як різновид бажання, а саме як бажання, для реалізації якого буде зроблено певні кроки. У тому випадку, якщо інтенція належить мовцю, дії спрямовані на реалізацію інтенції містять породження мовлення чи зводяться до цього процесу [18; 74].

2) прагматика є одним з компонентів, що входить в смислову структуру висловлювання:

- Висловлюють думку [14; 36], що до недавнього часу семантику (як лінгвістичну галузь) протиставляли прагматиці (як галузі нелінгвістичній), проте тепер виявляють неоднорідність семантичного рівня, і прагматичні компоненти можна розглядати як певні сфери семантичної структури повідомлення, його змісту. Вузька семантика (те, що відноситься до змісту, що відображає ситуацію, зовнішню щодо ситуації акту мовлення) – зовнішньо-ситуаційний компонент – виступає лише як один з багатьох компонентів значення, таких як референційний, модальний, логічний, емоційний, ілокутивний та ін. Важлива й інша заувага, сформульована у формі постулату про вмотивованість – історично вихідне співвідношення між смислом і граматичною формою вмотивоване: устрій граматичної форми відображає тим чи іншим чином смисл [14; 27].

- З погляду Ф. С. Бацевича, мовленнєві акти можна вважати комунікативним, прагматичним стержнем формальних носіїв інтенції – висловлювань. Проте слід пам'ятати, що висловлювання наповнені таким комунікативним смислом, окрім ілокутивної складової, мають складову пропозитивну з її тема-рематичним членуванням, асертивно-пресуппозитивними чинниками та складову прагматичну, яка взаємодіє з імплікаціями та імплікатурами дискурсу [3; 33].

- Т.Д. Шабанова вважає, що в інформаційний план висловлювання входять не лише семантичні, але й прагматичні зумовлені компоненти, що забезпечують умови реалізації мовних одиниць. Прагматичний компонент відображає комунікативну інтенцію речення. Речення в такому випадку може мати різні прагматичні функції. Вживання того самого речення з різною метою дає розуміння ілокутивної сили, що відрізняє такі реалізації одна від одної [22; 42–43].

- Зміст речень, актуалізований в актах мовлення, як вважають І.П. Іванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов, не зводиться до лексичної та граматичної інформації, а завжди містить й комунікативно-інтенційний чи прагматичний зміст. Ця семантична особливість речення повинна знайти відображення в його описі. Семантична структура в цьому випадку постає складена з двох семантичних величин: прагматичного компоненту і пропозиції. Прагматичний компонент відображає комунікативну інтенцію речення, пропозиція – його когнітивний зміст. Вирішальним для віднесення речення до того чи іншого прагматичного типу є характер прагматичного компоненту. Пропозиція може бути ідентичною в різних за комунікативною інтенцією реченнях [9; 271].

- Багато дослідників згодні, що зміст речення – це складне багатоаспектне утворення. У змісті речення дуже складно сфокусовано характеристики екстралінгвістичної дійсності, її відображення в свідомості людини у вигляді концептуальних структур, комунікативних установок учасників спілкування, а також особливості самої мови [13; 162].

- На думку М.В. Нікітіна, якщо розглядати речення як знаковий утвір, тоді семантика речення (у вузькому смислі) складатиме лише один з аспектів значення знаку – їх предметно-логічне, референційне значення, а другий аспект значення, зумовлений відношенням мовця до знака, називається прагматикою [15; 9]. Прагматичні значення є додатковими, підключеними до когнітивного змісту комунікативних одиниць будь-якого рівня і своїм змістом проявляють суб'єктивні оцінково-емоційні відношення мовців до предметів когнітивних значень, до денотатів мовлення [15; 616]. Проте, виділяючи змістовні аспекти синтаксису взагалі, цей лінгвіст розмежує перші і другі змістовні аспекти, що мають своїм предметом експліцитні прямі значення синтаксичних одиниць, а саме: семантичний синтаксис – референційний зміст синтаксичних одиниць, комунікативний синтаксис – комунікативні значення, що існують як відображення в структурі мови і його синтаксичних одиницях принципової діалогічності кожної речі. Третій, а саме прагматичний, змістовний аспект синтаксису має справу з навмисне імпліцитними семантичними прирошеннями синтаксичних одиниць рівня висловлювань і вищого, що виникають у незбіжності й взаємодії прямих значень синтаксичних одиниць з конситуативними умовами їх вживання [15; 624].

Надалі автор висловлює твердження, яке, на нашу думку, не зовсім збігається зі шойно викладеними поглядами, і швидше повинно належати до першого типу трактування прагматики: “Насправді мова є наскрізь прагматичною. Філогенетично і онтогенічно мова починається з прагматики, і в принципових рисах своєї будови вона насамперед постає як егоцентрично орієнтований механізм, призначений обслуговувати і просувати прагматичні інтереси мовця” [15; 714]. У світлі таких тверджень мовленнєвий акт цей лінгвіст визначає як здійснення інтенції мовця за допомогою мовлення, що є комунікативно-цільовим аспектом мовленнєвих утворень (передусім висловлювань), взятих в цілості їх конситуативних зв'язків. Сукупне ж значення висловлювань розшаровується, своєю чергою, на когнітивний та прагматичний компоненти [15; 724–725]. Вказані розбіжності у визначенні автора ролі прагматики, з одного боку, як вихідного чинника у створенні висловлювання, а, з іншого боку, як другого додаткового компоненту, що допомагає розкривати/інтерпретувати когнітивний зміст висловлювання, закладений у реченні мовцем, пояснює надалі сам лінгвіст: “Не важко побачити, що два визначення прагматики – початкове семіотичне (дослідження відношень між знаками і користувачами) і сьогодишнє (дослідження використання мови) – зовсім не рівнозначні у предмет теперішньої прагматики входить і теорія мовленнєвого впливу, й імпліцитне в мовленнєвому спілкуванні (імплікатури мовленнєвого спілкування, аналіз структур мовленнєвого (особливо діалогового розмовно-побутового) спілкування тощо.” [15; 720].

3) прагматика невіддільна від семантики як знання про використання мови:

- Твердження про єдність семантики і прагматики Р. Шенк, Л. Бірнбаум, Дж. Мей формулюють як твердження про їх функціональну єдність. Семантичні знання застосовують в процесі опрацювання мовних даних точно так само, як прагматичні. Семантика – невід’ємна частина прагматики, тобто нашого спільного знання про світ і про використання мови [23; 33].

4) прагматика є певного роду інтерпретацією семантики речення:

- Семантична репрезентація (чи логічна форма) висловлювання, з погляду Дж. Ліча, відрізняється від його прагматичної інтерпретації [27; 19].

Можна погодитись з тим поглядом, що прагматика є вираженням інтенції/наміру, що лежить в основі породження висловлювання. Людина формує предмет думки (як певне відображення об’єктивної ситуації, що пропускається через суб’єктивну призму психологічної свідомості мовця), який втілюється на психологічному рівні в певну концептуальну структуру (пропозицію) та ініціює механізми мови для втілення цієї пропозиції, “одягаючи” її в певну синтаксичну структуру, що буде відображати конкретний намір мовця і водночас давати вказівку для правильного розуміння/ інтерпретації намірів мовця слухачем. Таке розуміння не суперечить поглядам про єдність семантики і прагматики. Значення висловлювання формується прагматичним наміром мовця, і тому прагматика втілена у семантиці, а на поверхневому рівні, –відповідно, у синтаксичній структурі.

1. Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики. Вступительная статья // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – 1985. – Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – С. 3–43.
2. Арутюнова Н. Д. Прагматика // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – С. 389–390.
3. Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики: аспекти дискурсивного підходу// Вісник: Проблеми української термінології. – Львів: Національний університет “Львівська політехніка”. – 2002. – № 453. – С. 30–34.
4. Бурлакова В.В. Синтаксические структуры современного английского языка: Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1984. – 112 с.
5. Вендлер З. Иллокутивное самоубийство // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – 1985. – Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – С. 238–251.
6. Виноград Т. К процессуальному пониманию семантики// Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Радуга. – 1993. – Вып. XII. Прикладная лингвистика. – С. 123–170.
7. Демьянков В.З. “Теория речевых актов” в контексте современной зарубежной лингвистической литературы // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – 1986. – Вып. XVII. Теория речевых актов. – С. 223–234.
8. Звезгинцев В.А. Применение в лингвистике логико-математических методов // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс. – 1965. – Вып. IV.– С. 7–34.
9. Иванова И.П., Бурлакова В.В, Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка: Учебник. – М.: Высшая школа, 1981. – 285 с.
10. Карри Г. Некоторые логические аспекты грамматической структуры// Новое в лингвистике. – М.: Прогресс. – 1965. – Вып. IV. – С. 97–117.
11. Кобозева И.М. “Теория речевых актов” как один из вариантов теории речевой деятельности // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – 1986. – Вып. XVII. Теория речевых актов. – С. 7–20.
12. Мецлер А.А. Прагматика коммуникативных единиц. – Кишинев, 1990.
13. Моделирование семантики предложения// Прикладное языкознание: Учебник. – Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 1996. – С. 161-200.
14. Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах. – М.: Наука, 1987.
15. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики: Учебное пособие для студентов, аспирантов и преподавателей лингвистических дисциплин в школах, лицеях, колледжах и вузах. – С.-Петербург: Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.
16. Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – 1986. – Вып. XVII. Теория речевых актов. – С. 22–129.
17. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений). Изд. 3-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 288 с.
18. Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения. – К.: Вища школа, 1986.
19. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // Зарубежная лингвистика II. – М.: Издательская группа “Прогресс”, 2002. – С. 229–253.
20. Столнейкер Р.С. Прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – 1985. – Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – С. 419–438.
21. Струк Т.М. Взаємовідношення семантичної та прагматичної структур висловлювання // Іноземна філологія. – № 103. – 1992. – С. 3–8.
22. Шабанова Т.Д. Предложение и его лимитативные модели. Учебное пособие к спецкурсу. – М.: МГПИ, 1985. – 82 с.
23. Шенк Р., Бирнбаум Л., Мей Дж. К интеграции семантики и прагматики// Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – 1989. – Вып. XXIV. Компьютерная лингвистика. – С. 32–48.
24. Austin J.L. How to do things with words. – Oxford: Clarendon press, 1963. – 119 p.
25. Grice H.P. Logic and conversation // Syntax and semantics. – N.Y.: Acad. Press, 1975. – vol. 3. – P. 41–58.
26. Kiefer F. Zur Rolle der Pragmatic in der linguistischen Beschreibung // Die Neueren Sprachen. - Heft3/4. – 1978. – Verlag Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main. – S. 254-268.
27. Leech G. Principles of pragmatics. – L. and N.Y.: Longman, 1999. – 250 p.
28. Morris C.W. Writings on the general theory of signs. – The Hague, 1971.
29. Searle J.R. A classification of illocutionary acts // Language in Society. – 1976. – № 5. – P. 1–23.
30. Searle J.R. Austin on locutionary and illocutionary acts// Philosophical Review. – 1968. – 77. – P. 405–424.
31. Searle J.R. Indirect speech acts // Syntax and semantics. – N.Y.: Acad. Press, 1975. – vol. 3. – P. 59–82.
32. Searle J.R. Speech acts: an essay in the philosophy of language. – L.: Cambridge university Press, 1969. – 171 p.
33. Searle J.R. What is a speech act? // Philosophy in America, ed. Max Blac. – L.: Allen an Unwin, 1965. – P. 221–239.
34. Yule G. The Study of Language. – Cambridge U-ty Press, 1999. – 294 p.